

Funktsionaalsest grammatikast

Irina Külmoja

Tartu Ülikool

Funktsionaalse grammatika teooria on tekkinud võõrkeelte efektiivsema õpetamise vajadustest. Keele ühikute ja kategooriate funktsioone on käsitletud kõigis grammatikates alates antiikajast (näiteks pärineb preesensi vormi teatud funktsiooni arvestav termin *praesens historicum* juba sellest perioodist), siiski on olemas erinevus traditsioonilise ja funktsionaalse lähenemise vahel.

Kui traditsiooniline grammatika vastab eelkõige küsimusele: **missugune on keele süsteemi struktuur**, siis funktsionaalne grammatika, arvestades keelesüsteemi struktuuri, püüab vastata küsimusele: **kuidas keelesüsteem funktsioneerib?** Traditsiooniline grammatika analüüsib ja kirjeldab keelt lähtudes vormist, uurimissuund on “vormilt sisule”, funktsionaalses grammatikas (edaspidi FG) eeldatakse keelematerjali analüüsimisel domineerivaks suunda “täenduselt vormile” (*от семантики к форме*), ehk funktsioonilt selle realiseerimisvahendile (*от функции к средствам*). Sellesuunaline uurimisviis on seotud püüdlusega peegeldada grammatikas kõneleja positsiooni, kelle mõte liigub mõistelt, tähenduselt selle võimalikele väljendusvahenditele.

FG on selgelt suunitletud keele põhifunktsiooni – kommunikatsiooni – teenindamisele, kuna püüab vastata küsimustele **mis? milleks? missugusel otstarbel?** Sellel eesmärgil uuritakse keeleühikute funktsionaalset ulatust, potentsiaali ja selle väljendusvõimalusi keeles ja kõnes. Selgitatakse välja iga funktsiooni realiseerimistingimused, st keskkond, milles ta saab realiseeruda; funktsiooni ja vastava vormi ühtsus; samuti erinevate keeleühikute funktsioonide seosed ja vastastikune toime nii keelesüsteemis kui ka kõnes, samuti eri keeletasanditesse kuuluvate ühikute vastastikune toime/mõju ja seosed. Uuritakse sarnaseid funktsioonide tüüpe, nende diferentseerumist. Oluline on ka tõik, et FG uurimisobjektiks on eri keeleühikute funktsioonid nii lauses kui tekstis.

Funktsionaalses grammatikas on olemas erinevaid suundi: on kontseptsioone, mis arendavad Praha strukturalismi ideid, prantsuse või inglise funktsionalismi. On välja kujunenud funktsionaalne

tüpoloogia, semantika funktsionaalsed teooriad jpm. (eelkäijatena võib mainida selliseid nimesid nagu M. A. K. Halliday (1973, 1985), S. C. Dik (1978), W. Foley, R. van Valin (1984), R. W. Langacker (1987), W. U. Dressler (1995), G. Zolotova (Золотова 1973). Kaas- aegne FG teooria ja Eesti russistid toetuvad oma uurimustes eelkõige Sankt-Peterburgi Venemaa TA Keeleuuringute Instituudis prof. A. Bondarko toimetamisel ja juhtimisel valminud kuueköitelisele “Funktsionaalse grammatika teoriale” (Теория функциональной грамматики, 1987–1996). Üks selle autoreid on ka TÜ emeriitprofessor M. Šeljakin.

“Funktsionaalse grammatika teooria“ olulisimad mõisted on funktsioon, funktsionaal-semantiline väli ja kategoriaalsituatsioon.

Funktsiooni mõiste ei ole veel üheselt defineeritud, võib leida mitmeid definitsioone, mille üle vaieldakse. Üks diskussioonidest on toimunud ka Eestis 1992 Käärikul aset leidnud FG seminaril kolme nimeka teoretiku – A. Bondarko, M. Šeljakini ja FG kommunikaatiivset suunda esindava G. Zolotova vahel. Enamasti peetakse keele- vahendi funktsiooniks tema rolli, otstarvet, kasutuse märki, määratlust: “*Функция того или иного языкового средства – это его роль, назначение, предназначение, цель его употребления*” (Якобсон 1965: 372–377; Ахманова 1966: 506–508). Samuti mõistetakse funktsiooni kui keeleelementide (või keelesüsteemi tervikuna) võimet täita teatud ülesannet: “*Способность языковых элементов или системы в целом к выполнению того или иного назначения.*” (Шелякин 2001).

Selleks üleandeks võib olla teatud semantika või pragmaatika- nüansi väljendamine. Siiski ei saa funktsiooni mõistet samastada semantikaga. Igat tähendust saab vaadelda keeleelemendi või elementide kompleksi funktsioonina (nt imperatiivi vorm väljendab käsu eri variante), kuid mitte iga funktsioon pole seotud semantikaga (nt ühildumisvahendite struktuuralfunktsioonid *структурные функции средств согласования*). A. Bondarko märgib, et semantiline funktsioon on laiem mõiste kui tähendus, kuna hõlmab peale keelendite semantika veel ka kõnes realiseeruvaid mõisteid (*речевые смыслы*), mille kujundamisel on oluline roll kõnesituatsioonil ja taustteadmistel (*фоновые знания*). Näiteks küsilausest *Kas te ei saaks ulatada/ulataks soola?* kasutatakse palve väljendamiseks ning just see ongi antud lause funktsioon, vaevalt keegi kasutab seda lihtsalt informatsiooni saamiseks, kas keegi saab või ei saa soola

ulatada. Keeleühiku tähendus vastab küsimusele *mis on selle ühiku sisu?*; ühiku funktsioon – küsimusele *milleks on seda ühikut vaja, mis on selle kasutuseesmärk?*

Funktsionaal-semantiline väli põhineb teatud semantikakategoorial ning kujutab enesest eri keeletasanditele kuuluvate vahendite korrastatud hulka. Välja struktuuris eristatakse kesk- ja perifeeriaosa, keskmes asuvad vahendid, mille põhifunktsiooniks on antud välja semantika väljendamine, nad on n-ö spetsialiseerunud sellele, perifeerse osa moodustavad vahendid, mis ei ole määratud väljendamaks otseselt seda tähendust, kuid teatud tingimustel (nt teatud kontekstis) võivad seda väljendada.

Näiteks *temporaalne semantika* on temporaalsuse funktsionaal-semantilise välja aluseks. Välja keskmes on tempuse (aja) kategooria (st grammatiline kategooria). Välja, mille keskmeks (tuumaks) on grammatiline kategooria, nimetatakse **monotsentriliseks** väljaks. Peale tempuse vastavate vormide kuuluvad temporaalsuse välja ka teatud leksikaalsed vahendid: ajamäärsõnad (*eile, homme*), sõnaühendid, fraasid (*möödunud suvel*), sellesse võivad kuuluda ka sekundaartarindiga laused, mõningad põimlaused (ajalause), ka nende elementide kombinatsioonid. Eesti keelele iseloomuliku monotsentrilise välja näiteks võiks olla evidentsiaalsuse väli, mille keskmes on kaudne kõneviis põhilise, sellele spetsialiseerunud vahendina ning hulk teisi vahendeid (vt EKG 1993: 36–37): eelkõige perfekt, *da*-infinitiiv jt, mille põhifunktsioon on küll teine, kuid mis teatud kontekstis võivad täita sama funktsiooni kui kvotatiiv.

Mitte iga funktsionaal-semantilise välja tuumaks ei ole grammatiline kategooria. On välju, mille kese ei ole nii selgelt eristatav perifeeriast, mille semantika väljendub eelkõige leksikaalselt või mille keskmes on mitu enamvähem võrdselt kasutusel olevat väljendusvahendit. Näiteks võib tuua evidentsiaalsuse välja vene keeles, kus vastav tähendus väljendub partiklite (*мол, де, дескать, якобы*) või lausekonstruktsiooni abil (kiillauses *автобус, говорят, ушел*) või ka kvalitatiivsuse välja. Viimasel on kaks keset – atributiiv- ja predikatiivkese. Atributiivkeskmeks on adjektiivi täisvormid ja partitsiibid atribuudifunktsioonis, perifeersel positsioonil asuvad mitte-kongruueeruvad (mitteühilduvad) atribuudid (*впереди стоял человек высокого роста*). Predikatiivkeskmes on adjektiivi täisvormid predikaadifunktsioonis (*она умная*) ja lühivormid, mis täidavadki alati vaid predikaadifunktsiooni (*она умна*). Niisugune funktsionaal-

semantiline väli on **polütsentriline**. Enamus vene keele ligi 40-st funktsionaal-semantilisest väljast on polütsentrilised.

Iga keele puhul võib rääkida erinevaist tähtsamatest funktsionaal-semantilistest väljadest, samas saab neid vaadelda ja võrrelda tänu ühisele võrdlusalusele – semantikale ja/või funktsioonile. Seetõttu on funktsionaalset lähenemist, kuigi mitte otseselt funktsionaal-semantiliste väljade kirjeldustena, kasutatud ka vene tüpoloogide töödes V Hrakovski ning varem A. Holodovitši juhendamisel valminud kollektiivmonograafiates kausatiiv- (Типология 1969), resultaatiiv- (Типология 1983), iteratiiv- (Типология 1989), imperatiiv- (Типология 1992) ja tingimuskonstruktsioonidest (Типология 1998), ka konstruktsioonidest predikaataktantidega (Типология 1985). Tingimuskonstruktsioonide tüpoloogikirjelduses on ka eesti keelt puudutav osa (Кюльмоя 1998).

Funktsionaal-semantiliste väljade uurimisel lähtutakse eelkõige semantikast ning vaadeldakse, missuguste formaalsete keelevahenditega saab antud tähendust edastada. Niisuguse lähenemisviisi eeliseks on see, et saab kindlaks teha eri keeletasanditesse kuuluvad vahendid, mis on eriti oluline juhul, kui ühes kõrvutatavaist keeltest on olemas grammatiline kategooria, mis teises puudub. Näiteks võib tuua aspektikategooria vene keeles võrrelduna eesti või mõne teise mittedlaavi keelega. Vene verbiaspekti õpetamist hõlbustab formaalsete näitajate kindlakstegemine, mis aitab omandada aspektivormide õiget kasutust. Samas kaotab sellise lähenemisviisi puhul mõtte grammatika jaotus morfoloogiaks ja süntaksiks. Nt USA ülikoolide slavistid õpetavadki sageli kursust, mida nimetavad morfosüntaksiks. Õpetamise lähtepunktiks on sellel juhul semantikakategooriad, millest lähtudes jõutakse neid väljendavate keelevahenditeni.

FG-s eksisteerib ka teine uurimissuund – vormilt tähendusele (*от формы к семантике*), ehk realiseerimisvahendilt funktsioonile (*от средств к функции*), mis täiendab eelmist. Toetudes O. Jesperseni arvamusele, võib väita, et mõlema lähenemisviisi puhul on grammatika faktid samad, erineb vaid lähtepunkt, mõlemad grammatika osad täiendavad teineteist ning just koos annavad selge ettekujutuse keelefaktidest. Ka vormilt semantikale lähenemine saab olla funktsionaalne, kui vaadeldakse grammatiliste vormide tähendust ja nende funktsioneerimise seaduspärasusi. Grammatiliste vormide funktsioneerimisreeglite väljaselgitamine on ka üks FG eesmärkidest.

Kolmandaks FG põhimõisteks on kategoriaalsituatsioon. Kategoriaalsituatsioon toob esile lausungis väljendatud üldsituatsiooni ühe aspekti, rõhutab situatsiooni või sündmuse üht kategoriaalset eripära. See võib olla domineeriv antud lausungis või tekstilõigus, kuid võib olla ka teiste aspektidega võrdväärne. Vahest ei olegi olemas lausungeid, milles oleks esitatud vaid üks kategoriaalsituatsioon. Nt:

(1) **Когда-то** все эти вещи принадлежали Кириллу. **Когда-то** он писал в этих тетрадах. **Когда-то** учебники стояли на этажерке, синий чертёж был аккуратно **наколот** на стене, матрац **застелен** белым одеялом. **Когда-то...** Нет, **вот сию минуту** Кирилл **сидел** на этом стуле, посредине комнаты, **вот только что** он **уронил** этот стул (К. Федин).

Kunagi kuulusid kõik need asjad Kirillile. **Kunagi** ta kirjutas neis vihikutes. **Kunagi** seisid õpikud riulil, sinine joonis **oli** hoolikalt seinale **kinnitatud**, madrats kaetud valge tekiga. **Kunagi...** Ei, **just sel hetkel istus** Kirill sellel toolil keset tuba, **just äsja** ajas ta selle tooli ümber.

Esitatud üldsituatsioonis sisaldub rida kategoriaalseid aspekte: modaalne, temporaalne, aspektuaalne, lokatiivne, personaalne, subjekti, objekti, kvantiteedi, kvaliteedi aspekt. Domineerib siiski temporaalne aspekt, seetõttu on see eelkõige temporaalne kategoriaalsituatsioon, mis rõhutab antud juhul kaugema ja lähimeneviku suhet.

Tekstis või lausungis esitatud üldsituatsioon ei ole alati sugugi nii üheselt klassifitseeritav kindlasse kategoriaalsituatsiooni liiki, kuna tugev domineeriv joon võib puududa. Nt:

(2) Они вдвоем ночью, пьяные, сломали замок и взяли оттуда первое, что попало, Их поймали. Они во всем сознались. Их посадили в тюрьму, где слесарь, дожидаясь суда, умер. (Л. Толстой)

Õösel kahekesi purjus olles, murdsid nad luku lahti ja võtsid sealt esimese, mis ette juhtus. Nad saadi kätte. Nad tunnistasid kõik üles. Siis pandi nad vanglasse, kus lukksepp kohut oodates ära suri.

Selles tekstilõigus on esitatud terve rida kategoriaalsituatsioone, mis peegeldavad üldsituatsiooni eri tahke: reaalsuse modaalsituatsioon, minevikku kuuluva tegevuse temporaalsituatsioon, tegevuste järgnevuse taksisesituatsioon, aspektuaalsuse situatsioon, milles on esitatud terminatiivsed konkreetset faktid, isikuline ja umbisikuline personaalsituatsioon (Bondarko 1999: 23–27).

Kategoriaalsituatsioonis saab eristada semantilist süsteemset alust või dominant (aspektuaalsust, modaalsust, eksistentsiaalsust, possessiivsust jms) ning seda väljendavat vormi või konstruktsiooni

mõjutavaid keeleelemente, mis osalevad kategoriaalsituatsiooni semantika loomisel ja väljendamisel. Tähistamaks kategoriaalsituatsiooni nn formaalset osa, mis koosneb erinevaise keeletasanditesse kuuluvatest ühikutest ning moodustab terviku, väljendamaks teatud semantikat, on välja pakutud terminit funktsionaalne kompleks (Кюльмоя 2001: 55). Nt tegevuste järgnevust väljendav taksise kategoriaalsituatsiooni grammatiliste vormide osa moodustub vähemalt kahest perfektiiivse aspekti verbist, mis võivad olla kas tuleviku või mineviku vormis:

(3) Мы **принесли** из сарая ящик, **засыпали** его доверху землей и **пересадили** в него маленькую березу (К. Паустовский).

Me tõime kuurist kasti, puistasime ta mulda täis ja istutasime väikese kase sellesse ümber.

Antud näites on kolm perfektiiivset minevikuvormi (СВпрош, СВпрош и СВпрош), mis moodustavad ühtse funktsionaalkompleksi. Funktsionaalkompleksi võivad kuuluda ka mõned lekseemid. Näiteks tegevuste järge näitavate määrsõnade *сначала, потом* jms, olemasolu korral tuleks need arvata samuti kompleksi komponentide hulka. Aspekti kategoriaalsituatsiooni funktsionaalkompleksi võivad kuuluda sidesõnad või teatud lausemall. Nt:

(4) Убеждал, да не убедил.
Veensin, kuid ei suutnud (ära) veenda.

Tegemist on konatiivse aspektisituatsiooniga, mis realiseerub eelkõige sellises või *но*-sidesõnaga liitlauses, seega funktsionaalkompleksi moodustab mall: НСВпрош, *да* СВпрош.

Konkreetsetes uurimustes analüüsitakse nii kategoriaalsituatsioone kui ka teatud semantika väljendusvõimalusi ja -vahendeid ühes või mitmes keeles. Eesti russistide uurimuste seas domineerivad suunda 'vormilt funktsioonile' esindavad, kuid on ka vastupidist lähtumist kajastavaid töid. Mõlemaid leidub sarjas "Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия.", milles on aastail 1997–2002 ilmunud 6 köidet.

Kirjandus

- Ахманова, О. С. 1966. Словарь лингвистических терминов. Москва.
- Бондарко А. В. 1999. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени. СПб.: изд-во С.-Петербургского университета.
- Dik S. C. 1978. *Functional Grammar*. Amsterdam: North Holland.
- Dressler W. U. 1995. Wealth poverty of functional analyses, with special reference to functional deficiencies. – *Form and Function in Language: Proceedings of the first Rasmus Rask Colloquium*, Odense University, november 1992. Odense.
- EKG 1993 = M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare. *Eesti keele grammatika. II. Süntaks*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Foley W.; van Valin R. 1984. *Functional Syntax and Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge UP
- Halliday M. A. K. 1973. *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold.
- Halliday M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Якобсон Р. О. 1965. Разработка целевой модели языка в европейской лингвистике в период между двумя войнами. – *Новое в лингвистике*. Москва.
- Кюльмоя И. 1998. Условные конструкции в эстонском языке. – *Типология условных конструкций*. СПб.: Наука. 350–370.
- Кюльмоя И. 2001. Категория вида и семантико-синтаксическая структура предложения в русском языке. – *Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия V. Русский язык: система и функционирование*. Тарту. 54–63.
- Langacker R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Золотова Г. А. 1973. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва.
- Теория функциональной грамматики*. 1987–1996. Под общ. ред. А. В. Бондарко. Т. 1–6. Л.-СПб.: Наука.
- Типология каузативных конструкций (морфологический каузатив)*. 1969. Отв. ред. А. А. Холодович. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Типология результативных конструкций (результатив, стив, пассив, перфект)*. 1983. Отв. ред. В. П. Небялков. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.

- Типология конструкций с предикатными актантами. 1985. Отв.ред. В. С. Храковский. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Типология итеративных конструкций. 1989. Отв. ред. В. С. Храковский. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Типология императивных конструкций. 1992. Отв. ред. В. С. Храковский. Ленинград: Наука, Ленингр. отделение.
- Шелякин М. А. 2001. Функциональная грамматика (trükis).